

Aleksandar Kadrijević
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

SLOBODAN CRTEŽ U NOVIJOJ I SAVREMENOJ SRPSKOJ ARHITEKTURI

Apstrakt:

Iako predstavlja autentičan izraz stvaralačke fantazije i prikazivačke veštine, slobodan arhitektonski crtež nije pravovremeno prepoznat u srpskoj likovnoj kulturi. Predugo u senci javno vidljivijeg i priznatijeg tehničkog crteža, namenjenog kolektivnim utilitarnim potrebama, ravnopravan status je stekao tek krajem pedesetih godina prošlog veka. Od tada pa naovamo, niz uglednih srpskih neimara, uz projektovanje, građenje i istraživanje graditeljske baštine, pasionirano izlaže tematski raznorodne slobodnoručne crteže. Izabrane spontano ili osmišljene planski, zastupljene teme svedoče o neiscrpnom fondu autorskih inspiracija.

Ključne reči:

slobodnoručni crtež, umetnost, arhitektura, Srbija, časopis *Crteži*

Uvod

Uprkos činjenici da od antičkih vremena predstavlja pokretački izraz celokupnog arhitektonskog stvaralaštva, rukom sačinjen crtež na tradicionalnim podlogama se ubrzano povlači pred crtanjem mehaničkim pomagalima i elektronskim grafičkim dizajnom.¹ Funkcionalno se može odeliti na *slobodni*, usmeren ka individualnim likovnim istraživanjima, i *projektantski*, korišćen pri izradi pripremnih idejnih skica. Budući da se primerenost slobodnog crtanja u eri digitalnih tehnologija sve češće dovodi u pitanje, celishodno je osvrnuti se na njegov kontinuitet u novijoj i savremenoj srpskoj arhitekturi.

Slobodnoručni arhitektonski crtež se kroz istoriju razvijao u različitim pojavnim vidovima, shodno nameni, tematici, autorskoj stilistici, tehnici podloge i korišćenog pribora. (Maldini 2004, 211; Schank Smith 2005; Čing 2006, 29–36; Glaser 2008) Iako predstavlja autentičan izraz stvaralačke fantazije i prikazivačke veštine, nije pravovremeno prepoznat u srpskoj likovnoj kulturi. Predugo u senci javno vidljivijeg i priznatijeg tehničkog crteža, namenjenog kolektivnim utilitarnim potrebama, ravnopravan status je stekao tek krajem pedesetih godina prošlog veka. Od tada pa naovamo, niz uglednih srpskih neimara, uz projektovanje, građenje i istraživanje graditeljske baštine, pasionirano izlaže tematski raznorodne slobodnoručne crteže. Izabrane spontano ili osmišljene planski, zastupljene teme svedoče o neiscrpnom fondu autorskih inspiracija.

Geneza i tipologija slobodnog crtanja u Srbiji

Uvedeno još 1839. godine kao predmet studija arhitekture u povelju, crtanje se postepeno, osim u nastavi procesa projektovanja, razvilo i kao pripreмно, tehničko, ornamentsko, topografsko i slobodno, zahvaljujući specijalizovanim predavačima – Atanasiju Nikoliću, Đorđu Milovanoviću, Petru Ranosoviću, Mihi Marinkoviću, Borivoju Radenkoviću, Konstantinu Hakmanu, Milivoju Tričkoviću, Andreju Papkovu, Milanu Zlokoviću i Svetislavu Strali, da bi se posle Drugog svetskog rata tematski razgranalo u nastavi Prvoslava Karamatijevića, Branka Krstića, Grigorija Samojlova, Branislava Milenkovića, Aleksandra Radojevića, Đorđa Petrovića, Fedora Soretića i Dušana Stanisavljevića (predmeti Crtanje i akvarelisanje, Arhitektonsko crtanje, Vizuelne komunikacije, Vizuelna istraživanja i Arhitektonska grafika). (Ракочевић 1996; Лазовић и Мако 2016) Crtačko umeće je došlo do izražaja i u prezentacijama srednjovekovne, folklorne i novije

1 Crtanje je definisano kao veština, proces ili tehnika predstavljanja predmeta, prizora ili ideje povlačenjem linija na podlozi. Za razliku od tehničkog crtanja sa mehaničkim pomagalima, crtanje slobodnom rukom se pretežno koristi za primarnu vizuelizaciju ideja i utisaka. (Maldini 2004, 211) Najčešće se praktikuje kao linearno i konturno, a ponekad uključuje i senčenje.

graditeljske baštine, zahvaljujući istraživačima koji su crtežima ispunjavali terenske sveske i naučne radove.²

Proistekli iz nesputanog nadahnuća, najčešće u jednom „dahu“, lišeni ograničenja svojstvenih tehničkom crtanju, slobodnoručni crteži predstavljaju dragoceno svedočanstvo o likovnim afinitetima i prikazivačkom umeću svojih tvoraca. Za većinu arhitekata crtež je više od vežbe i igre – introspektivni *modus vivendi*, način komunikacije sa sobom i drugima. U njima se suptilno preispituju dijalektičke konsekvence umetničkog rada, zavisne od talenta i intelektualnog potencijala.

Za razliku od generacije posleratnih arhitekata koji su slobodan crtež uzdigli kao ravnopravnu stručnu disciplinu, raniji nosioci graditeljske struke u Srbiji tragove crtačkog umeća su prevashodno ostavljali na studentskim i konkursnim nacrtima, kao i skicama koje prethode idejnim projektima. Uz crtački, mnogi su iskazali i slikarski dar, uspešno se baveći akvarelom, temperom, pastelom, uljanim slikarstvom, grafičkim dizajnom, ilustracijom i unutrašnjom dekoracijom,³ dok su se pojedini afirmisali i na polju fasadne, figuralne i apstraktne spomeničke skulpture.⁴

Lične crtačke zabeleške domaćih arhitekata i stranaca koji su u srpskoj kulturi ostavili stvaralački trag nisu potpunije očuvane, a ni zbirno muzeološki prezentovane, budući da je većina autorskih zaostavština rasuta i parcijalno istražena. (Кадџевић 2001; Тошева 2016) U dokumentacionim arhivima visokoškolskih ustanova na kojima su edukovane generacije srpskih arhitekata, izdvajaju se crteži ciriškog studenta Konstantina Jovanovića (1849–1923), nastali tokom ekskurzija po Italiji, (Клеут 2007; Ванушић 2013, 22–27) kao i budimpeštanski crteži Dragiše Brašovana (1887–1965). (Ignjatović 2004) Studentski crteži ruskih arhitekata koji su emigrirali u Jugoslaviju nakon revolucionarnih previranja u domovini 1917. godine sačuvani su u arhivima visokoškolskih ustanova Sankt Peterburga i Moskve. Akvarelisani crteži iz krimskog razdoblja ruskog akademika Nikolaja Krasnova (1864–1939), koji je pozni period stvaranja proveo u jugoslovenskoj emigraciji, predstavljaju remek-dela u toj tehnici. (Ткачук et al. 2014, 25–74) Istraživanjem arhivske građe i porodičnih zaostavština Momira Korunovića (1883–1969), Aleksandra Deroka (1894–1988), Grigorija Samojlova (1904–1989), Milana

2 U tome su prednjačili Mihajlo Valtrović, Dragutin Milutinović, Petar Popović, Milan Minić, Kosta J. Jovanović, Žarko Tatić, Aleksandar Deroko, Branislav Kojić, Đurđe Bošković, Jovan Nešković, Zoran B. Petrović, Vojislav Korać, Đorđe Simonović, Đorđe Mitrović, Dobroslav St. Pavlović, Ranko Findrik, Anka Stojaković, Milka Čanak Medić, Mirko Kovačević i Zoran Jakovljević. (Здравковић 1968; Кадџевић 1995)

3 U različitim slikarskim tehnikama uspešno su se iskazali Konstantin Jovanović, Dragutin Inkiostri, Branko Tanazević, Milan Minić, Branislav Kojić, Nikolaj Vasiljev, Nikolaj Krasnov, Ivan Rik, Samuilo Sumbul, Nikola Dobrović, Đorđe Tabaković, Branko Krstić, Branko Popović, Bratislav Stojanović, Grigorije Samojlov, Aleksandar Medvedev, Milorad Macura, Aljoša Josić, Leonid Šejka, Ivo Kurtović, Siniša Vuković, Branislav Milenković, Đorđe Petrović, Zoran Petrović, Aleksandar Radojević, Stojan Maksimović, Ranko Radović, Slobodan Mašić, Milorad Jevtić, Slobodan Maldini, Slobodan Dragović, Božidar Janković, Mirjana Janković, Petar Milovanović i Stevan Mičić.

4 Ivan Meštrović, Nikolaj Krasnov, Roman Verhovskoj, Vasilij Androsov, Petar Popović, Branko Krstić, Bogdan Bogdanović, Svetislav Ličina i Aleksandar Đokić.

Zlokovića (1898–1965), Petra (1899–1991) i Branka Krstića (1902–1978), otkriven je niz slobodnoručnih crteža, nevezanih za prioritetne graditeljske poduhvate, koji neposredno svedoče o afinitetima tih svestranih stvaralaca. (Маневих 1989; Јованових 1991; Кадријевић 1996; Ђурђевић 1996; Просен 2006)

Mnogim autorima je svakodnevno crtanje predstavljalo svojevrsni lični dnevnik, ispunjen promenljivim raspoloženjima, oscilacijama duha i umetničke koncentracije. Uz to, putujući po svetu, crtački su opisivali zatečene građevine i predele, uglavnom istoriografski skromno osvetljene. Većina njih je nastala *in situ* u vidu brzog kroki crteža, da bi se kasnije razrađivala po sećanju ili uz pomoć fotografija.

U početku izlagan povremeno, a potom češće i masovnije, slobodnoručni crtež je privukao pažnju šire javnosti. S vremenom su zabeleženi i pokušaji njegove teorijske popularizacije, usmerene ka akademskim i intelektualnim krugovima.⁵ Iako posmatran kao sekundaran izraz opsežnih autorskih opusa, izazvao je simpatije, pokazujući da arhitekti nisu samo „tehničari“ koji racionalno osmišljavaju prostorne strukture već i nadahnuti umetnici, sposobni da se likovno izražavaju.

Uveliko priznati u primarnim profesionalnim usmerenjima, kao što su projektovanje, urbanizam, konstrukterstvo, univerzitetska nastava, istoriografska, konzervatorska i kritičarsko-teorijska delatnost, ugledni arhitekti posleratnog razdoblja – Nikola Dobrović, Grigorije Samojlov, Milan Zloković, Đorđe Tabaković, Mate Bajlon, Branko Maksimović, Aleksandar Deroko, Predrag Zrnić, Branko Bon, Jovan Krunic, Aleksej Brkić, Bogdan Bogdanović, Ratomir Bogojević, Ivo Kurtović, Mihajlo Mitrović, Uglješa Bogunović, Slobodan Janjić, Đorđe Petrović, Dejan Nastić, Zoran Petrović, Svetislav Ličina, Milan Mitrović, Branislav Milenković, Jovan Nešković, Aleksandar Radojević, Slobodan Nenadović, Branislav Vulović, Milan Pališaški, Branislav Jovin, Božidar Petrović, Predrag Ristić, Milica Jakšić, Ranko Radović, Milan Lojanica, Mirko Kovačević, Zoran Jakovljević, Božidar Janković, Darko i Milenija Marušić, Mario Jobst, Slobodan Rajović, Spasoje Krunic, Ljubiša Folić, Đorđe Bobić, Mirjana Lukić, Mustafa Musić, Branislav Mitrović, Slobodan Maldini, Dejan Ećimović, Petar Arsić, Predrag Janić, Saša Buđevac, Ksenija Bulatović i drugi, (Маневих 2008; Gavrilović i Stojanović 2014; Стојановић 2016) nastojali su da se kroz izložbe i publikacije uporedo predstave kao daroviti crtači. Ono što ih dodatno povezuje jeste duboka naklonost prema graditeljskom nasleđu, koju su, osim na užestručnom planu, iskazivali i serijama crteža.

Slobodan crtež ih je, uz slikarstvo, grafiku, dizajn nameštaja i scenografiju najviše privlačio kao alternativni medij u kome su mogli da se likovno izražavaju, a ponekad i da beleže inicijalne ideje o budućim arhitektonskim projektima

5 Pogotovo su dragoceni iskazi vodećih protagonista slobodnog crtanja, poput Radojevićevog: „Arhitektonski crtež kroz igru prati inventivne procese i registruje tu organsku povezanost reprezentujući nam sintezu utilitarnih i simboličkih sadržaja. Zahvaljujući tom sadejstvu stvaraju se i neočekivane kombinacije, čitav svet razumljivih značenja i estetski prihvatljivih oblika. U toj svrhovitosti igre, kada se i protivrečni elementi spajaju u celinu, tada i nemoguće postaje moguće.“ (Маневих и Гавриловић 2016, 21) Osim specijalizovanih skripata i priručnika Arhitektonskog fakulteta namenjenih nastavi crtanja, videti i: Bogdanović 1978; Богдановић 1981; Gavrilović, Stojanović 2014; Ковач 2017.

(poput prvobitne zamisli beogradske palate „Albanija“ Branka Bona, pretočene u crtež na salveti još krajem tridesetih godina prošlog veka).⁶ Kao plodovi likovnih eksperimenata i opuštajućih improvizacija, crteži su autorima davali snagu da istraju u primarnim oblastima preuređenja prostorne sredine.

Sastavljen od linije, mrlje, crtica i tačaka, kao i njihovog međusobnog kombinovanja, sa ciljem da se kontrastima volumena, svetla i senke od linearnog dosegne plastički izraz, slobodnoručni crtež je prepoznatljivo upotpunio opuse generacija arhitekata. Najčešće su izlagali panoramske crteže balkanskih i evropskih gradova, sakralnih spomenika, mostova i prirodnih lepota za koje su se intimno vezivali (zavičajni pejzaži, duhovni međaši, predeli spajanja, divljenja i nadahnuća), kao i prikaze sopstvenih i popularnih svetskih građevina. Ponekad su crtali portrete uglednih savremenika, iskazujući respekt, ali i dar za vizuelnu ekspresiju.⁷

Nastali na različitim podlogama (papir, drvo, platno, staklo), korišćenjem raznovrsnog tehničkog pribora (grafit, mastilo, ugljen, sepija, tuš, četka, pero, pastel, kreda, flomaster, hemijska olovka), monohromatski i višebojni crteži su arhitekta u javnosti predstavili kao pasionirane tumače graditeljske baštine, naročito one koja nije dobijala potpuniju historiografsku pažnju. Najčešće su rehabilitovali zaboravljeni svet anonimnog narodnog neimarstva, prikazujući ga u nostalgичnom i paradigmatičnom svetlu.

Odabrani ambijenti su za autore imali posebnu emotivnu i intelektualnu težinu. Dok su na mnogim crtežima dominirale obuhvatne arhitektonske celine (prirodni pejzaži, gradske vedute, panorame, manastirski kompleksi i orijentalne čaršije), na drugima su prikazane pojedinačne građevine, njihovi konstruktivni i dekorativni detalji.

Za razliku od propisanih metoda tehničkog crtanja, slobodni ateljski i putopisni crteži nemaju ograničenja u pogledu razmere i prikazivačkog plasmana (ortogonalna projekcija). U njima nema ni preciznog kotiranja, dosledno izvedenih preseka i perspektiva. Njihova unutrašnja ekspresija počiva na mašti i subjektivnoj hijerarhiji oblika. Svaki od njih, osim specifičnog estetskog ustrojstva, odašilje poruke emotivnog i kulturološki usmerenog sadržaja, razumljivog najpronijljivijim konzumentima i boljim poznavacima autorove ličnosti. Odlikuje ih spontano određen poredak mera i odnosa, često nevezan za realno stanje prikazanih celina (predstavljene predimenzionirano, umanjeno i stilizovano, u obrisima ili celovito).⁸

Kao pokazatelji umetničkog talenta i sklonosti ka posebnim temama, slobodnoručni crteži svedoče o individualnom doživljaju različitih vizuelnih fenomena. Čak i prikazivački precizniji crteži kulturnih spomenika, namenjeni naučnim i edukativnim potrebama, umnogome imaju prepoznatljiv autorski pečat, lišen tehničke suvoparnosti.

6 Prema sećanju arh. Ranka Bona, sina arh. Branka Bona, koautora palate „Albanija“ (iz dokumentacije dr A. Kadijevića).

7 Uz Grigorija Samojlova i Zorana Jakovljevića, u toj oblasti se izdvojio Milorad H. Jevtić monografijom portretnih karikatura (Јевтић 1995).

8 To ne važi za ilustrativni i edukativni crtež, na kome su građevine precizno pozicionirane u ambijentu.

Uloga časopisa *Crteži*

Slika 1. Naslovna strana časopisa *Crteži* (br. 4, Beograd 1959)

Slika 2. Aleksandar Deroko, Bijelo Polje (*Crteži* 5, Beograd 1960)

Pokrenut 1956. kao stručni godišnjak, na inicijativu uglednog slikara Prvoslava Karamatijevića (1902–1963), Aleksandra Deroka i mlađih saradnika beogradskog Arhitektonskog fakulteta, časopis *Crteži* je objavljivao crteže nastavnika i talentovanih studenata. (Slika 1) U početku izdavan kao samostalna publikacija koju su uređivali Aleksandar Deroko, Zoran Petrović (1925–2000), Branislav Milenković (1926) i Đorđe Petrović (1927–2007), od 1960. je postao dodatak *Zbornika Arhitektonskog fakulteta*. Postojao je do 1965. godine kada je izašla deseta sveska sa crtežima arh. Deroka.

U uvodniku prvih brojeva, napomenuto je da časopis „objavljuje priloge članova nastavnčkog kolektiva Arhitektonskog fakulteta koji učestvuju u gajenju likovne umetnosti kroz crteže“, kao i da „nema arhitekture kao umetnosti niti razvijanja umetničkog smisla za nju – bez dobrog crtanja“. Istaknuto je da su ga pokrenuli slikari-amateri iz nastavnčkog kolegijuma, uključujući i studente željne „vaspitnih novina“. U prvom broju je objavljen efekatan crtež ljudske figure u pokretu Prvoslava Karamatijevića, na kome je sa nekoliko sigurnih poteza dočaran utisak živosti i kretanja. Uz to, na često publikovanim Derokovim crtežima uočljiva je podjednaka udubljenost u obradu svih detalja unutar dinamične celine. (Slika 2)

Uz pokretače i urednike, u časopisu su objavljivali fakultetski saradnici, kao i polaznici osnovnih, magistarskih i doktorskih studija.⁹ Preovlašćivali su putopisni i istraživački crteži (futurističkog i vizionarskog karaktera), portreti i karikature savremenika, aktovi, mrtve prirode, kao i znamenite istorijske celine. Povremeno su objavljivana i slikarska dela. (Трифунџић 1961) Redovnošću i kvalitetom sadržaja, časopis je usmerio generacije graditelja ka spontanom crtanju, udaljenom od tehničkih šablona i formalnih ograničenja svojstvenim njihovim primarnim stručnim poduhvatima.

Estetika i tematika slobodnih crteža

U praksi srpskog slobodnog arhitektonskog crtanja, izdvajaju se dva dominantna estetska pristupa. Iako tematski objedinjena, suštinski se razlikuju po metodologiji prikazivanja. Prvi, popularniji *objektivistički* ogranak, prikazivački se fokusira na građevine i njihove vizuelne karakteristike. Teme prikazuje arhitektonično i shematizovano, ne potencirajući njihov dublji autorski doživljaj. Objekti se prikazuju statično, pravilno pozicionirani u prostoru, dok se njihovi kompozicioni akcenti brižljivo razrađuju. Prikazivačka ekspresija je pasivna ili sasvim obuzdana.

Unutar drugog, slobodnijeg i spontanijeg *subjektivističkog* pristupa, podjednako proisteklog iz autorskih istraživanja, situacija je obrnuta jer se umesto na temu, naglasak stavlja na njen unutrašnji doživljaj, dočaran originalnim likovnim sredstvima. Doživljaj je važniji od prikazanog objekta, izražavajući se nesputano i inventivno. Umesto statične shematičnosti, u tumačenju predmeta preovlađuje kompozicioni dinamizam. On više nije precizno, a ni zaokruženo prikazan, svodeći se na tematsku bazu vizuelnih eksperimenata. Objekti su prikazani maštovito kroz obrise i siluete, bez jasnog prostornog određenja, utopljeni u nekonvencionalan ekspresivan prizor, blizak slikarskom načinu izražavanja.

U tematskom smislu, putopisni crtež kvantitativno preovlađuje u novijoj srpskoj arhitekturi. Utemeljio ga je bečki arhitekta Konstantin Jovanović (1849–1923), sledeći srednjoevropsku tradiciju perceptivne personalne geografije. (Ванушић 2013, 42–48) Kroz spontane kroki crteže, beležio je vizuelne utiske o odabranim zdanjima i pejzažima, da bi ih potom, uz pomoć fotografija, razrađivao kao sugestivne akvarele u romantičnom i orijentalističkom stilu (graditeljsko nasleđe Ciriha, pejzaži Slovačke, Austrije, Mađarske, Hrvatske i Italije, osmansko nasleđe Balkana i panorame Beograda). Međuratno razdoblje je, uz analitički crtež estetičara arhitekture Milutina Borisavljevića (1899–1970), (Борисављевић, 1998) obeležio već pomenuti

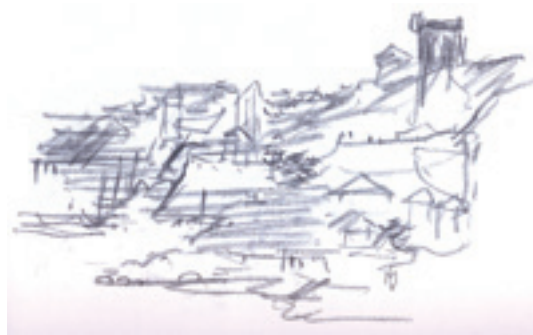
9 Petar Anagnosti, Dejan Nastić, Milan Lojanica, Dušan Ljubojević, Predrag Zrnić, Aleksandar Radojević, Milan Mitrović, Mihajlo Naslas, Đorđe Ilić, Slobodan Nenadović, Momčilo Pavlović, Velizar Mihić, Milivoje Grujić, Srboljub Pavlović, Svetislav Ličina, Zoran Jakovljević i drugi.

Slika 3. Mihajlo Mitrović, Trijumfalna kapija u Parizu, 1990 (*Arhitektura i urbanizam* 3, Beograd 1996, 1)

Slika 4. Branislav Milenković, Saborna crkva i savsko priobalje u Beogradu 1995 (B. Milenković, *Žapisi: „Mesto nije mesto”*, Beograd 2015, 3)

Slika 5. Branislav Milenković, Dubrovnik (B. Milenković, *Dubrovnik* 1950, Beograd 2014, 3)

ruski emigrant, arhitekta i slikar Grigorije Samojlov, koji je tehnički odnegovano prikazivao enterijere, fasade i perspektive sopstvenih objekata. (Prosen 2006) Delimično zastupljen u radu Nikole Dobrovića (1897–1967) početkom dvadesetih godina, (Perović i Krunic 1998, 22) putopisni crtež je znatnije oživeo tek posle Drugog svetskog rata u delu Mihajla Mitrovića (1922–2018), koji je uglavnom monohromatski predstavljao građevine i svetske ambijente (najčešće Pariz, Veneciju i simboličke „kapije“). (Mitrović 1996; Kadijević 1999) Na njegovim pitoresknim crtežima prevladaju arhitektonične grafičke improvizacije ilustrativnog karaktera. Građevine su predstavljene tankim linijama i potezima, sa razrađenim detaljima. (Slika 3)

Branislav Milenković potencira jednobojne i višebojne prikaze regionalnog nasleđa u istančanom sivom koloritu (Dubrovnik, Kaštel, Trogir, Mostar, Boka Kotorska, ovčarsko-kablarski manastiri, Ohrid, Prizren, Beograd, Svilajnac, Sveta Gora Atonska), negujući šire poteze i grafički ritam. (Milenković 2010; Milenković 2014; Milenković 2015) Oslanja se na kroki crtež sačinjen grafitnom olovkom širokog preseka, ali i tehnikom tuša i pera. (Slike 4–6) Istinski inventivan i likovno nadaren, prednost daje prikazivačkoj ekspresiji umesto arhitektoničnoj deskripciji, ističući svetlosne i crno-bele kontraste. Aleksandar Radojević (1934) takođe stavlja tematski naglasak na Svetu Goru, prikazujući povremeno i

Slika 6. Branislav Milenković, Zapadna kapija Beograda (B. Milenković, *Žapisi: „Mesto nije mjesto”*, Beograd 2015, 13)

Slika 7. Aleksandar Radojević, Palata Pima u Kotoru (A. Radojević, *Žapisi i crteži u prolazu*, Podgorica 2009, 41)

kosovsko-metohijsku i crnogorsku baštinu. Njegovi crteži su disciplinovano precizni i prikazivački ilustrativni. (Slika 7) Umetnute ljudske figure podređuje prikazanoj arhitekturi. Opredeljen za statični prizor, izbegava kontraste i slobodu grafičkog izraza u korist odnegovane deskripcije. Crteže shvata kao dokumente stanja na terenu, dajući prednost analizi nad doživljajem. (Radojević 2003; Radojević 2006; Radojević 2009; Маневих и Гавриловић 2016)

Jednostavni potezi, sugestivne konture i monohromatska slikovitost odlikuju etnografske i slobodne arhitektonske crteže Zorana Petrovića (Pariz, Hvar, Sveta Gora, Voka Kotorska, gradovi Kosova i Metohije, Knez Mihailova ulica u Beogradu i dr.), Derokovog i Kojićevog učenika. (Петровић 1981; Петровић 1994; Петровић 1996; Вулетић и Бабић, 1997; Бабић 2011; Babić i Antešević 2017) U početku slobodnije predstavljajući istorijske ambijente, (Slika

Slika 8. Zoran Petrović, Monmartre, Pariz (Crteži 6, Beograd 1961)

Slika 9. Zoran Petrović, Konak u Savincu (N. Vuletić, G. Babić, ur., *Seoska i stara gradska naselja u delu Zorana B. Petrovića*, Beograd 1997, 130)

Slika 10. Zoran Petrović, Panorama Prizrena (N. Vuletić, G. Babić, ur., *Seoska i stara gradska naselja u delu Zorana B. Petrovića*, Beograd 1997, 138)

Ličina je objavljivao crteže Dubrovnika, (Slika 11) Deroko Bijelog Polja i Rovinja, Samojlov Ohrida, Velizar Mihić Pariza, Slobodan Nenadović Hilandara, Ohrida i ostrva Raba (objektivistička linija prožeta blagim emocionalnim nabojem). Petar Milovanović je publikovao crteže istorijskih građevina Geteborga. (Bojović 2003, 134) Uz Milenkovića, Stevan Mičić (1951) najpotpunije je prevazišao shematizam arhitektonične prezentacije. Prikazani objekti mu služe kao polazište za nadahnute grafičke eksperimente (a ne obrnuto, kao kod većine srpskih graditelja). (Slika 12) Potencira duhovno uzburkane pejzaže, mističnu stranu nasleđa, a još uspešnije organske forme. (Марковић 2015) Istančan izraz neguje i Spasoje Krunic (1939).

8) kasnije je potencirao crtež kao etnografski dokument, obuzdavajući lepršavost i lakoću slobodnoručnog poteza. (Slike 9–10) Ipak, na aksonometrijskim i perspektivnim crtežima uspevao je da raznovrsnim tretiranjem linije i upotrebom rastera nadgradi ilustrativni izraz, ne narušavajući primarnost dokumenta. (Dudić 1997, 184) Kao stručnjak za kadriranje, veoma je ubedljiv u ilustrovanju nasleđa kombinovanjem različitih tehnika (najčešće pera i olovke, četke i akvarela), suvereno ga pozicionirajući u prostoru. Insistirao je na morfologiji i dekorativnosti prikazanih građevina, negujući čistotu i funkcionalnost izraza. Istančanim osećajem za liniju i površinu, kao i za svetlo-tamne odnose, postizao je jasnoću i zaokruženost prizora, težeći „trajnom“ doživljaju nasleđa, izbacujući manje značajno.

Osim istraživačkih futurističko-vizionarskih crteža, Đorđe Petrović je takođe predstavljao slojeve istorijskog nasleđa (opusi teoretičara proporcija, narodnih neimara u Jugoslaviji i Bugarskoj, prikazi monumentalnih katedrala u Firenci, Strazburu, Parizu i hramova Venecije). (Ковач 2017) Momčilo Pavlović je prikazivao znamenitosti Koventrija i Londona, a Dušan Ljubojević Beča. Svetislav

Sopstvene građevine, kao i dela istaknutih savremenika, u formi više ili manje razrađenih crteža, predstavljali su Milorad Macura, Ratimir Bogojević, Aleksej Brkić, Bogdan Bogdanović, Mihajlo Mitrović, Zoran Petrović, Branislav Milenković, Božidar Petrović, Milenija i Darko Marušić, Milan Rakočević, Branislav Mitrović, Milorad Jevtić i Predrag Janjić. Nesputane analitičke crtačke refleksije, sa ciljem preuređenja postojećeg urbanog dizajna, kvalitativno su unapredili akademici Milan Lojanica i Branislav Mitrović. Istraživačku varijantu slobodnog crteža su kroz analitički, istoriografsko-pedagoški i umetnički rad razradili Branislav Kojić, Aleksandar Deroko, Milan Zloković, Bogdan Nestorović, Đurđe Bošković, Ratimir Bogojević, Branislav Milenković, Đorđe Petrović, Zoran Petrović i Aleksandar Radojević, prikazujući spomenike sakralnog i narodnog neimarstva sa šireg balkanskog prostora. Bogdan Bogdanović (1922–2010), naklonjen transistorijskom univerzalizmu, afirmisao je mitski heuristički crtež, beležeći metamorfoze arhitektonskih i „metaarhitektonskih“ pojava. (Богдановић 1981; Ристић 2011; Ковач 2017, 170–174) Akcenat je stavljao na izmaštane i izvedene nekropole, arhitektonske elemente i fragmente. (Slika 13) Kao utemeljitelji postmodernih ideja u srpskom graditeljstvu, članovi grupe „MEĆ“ su osamdesetih godina prošlog veka upravo insistirali na crtežu kao glavnom izražajnom sredstvu. (Kovenc Vujić 2002, 82–83; Stevanović 2018) Istraživanjem opusa srpskih neimara novijeg doba evidentiran je i veći broj crteža lišenih naziva, objavljenih u časopisu *Crteži* i brojnim promotivnim publikacijama.

Slika 11. Svetislav Ličina, Dubrovnik 1954 (*Crteži* 5, Beograd 1960)

Slika 12. Stevan Mičić, Golubac 2010 (I. R. Marković, *Arhitekta Stevan Mičić. OPUS 40*, Beograd 2015, 95).

Slika 13. Bogdan Bogdanović, Mauzolej u Čačku (Mauzolej borbe i pobeđe protomajstora Bogdana Bogdanovića, tematski broj, *Gradac* 41, Čačak 1981, 39)

Zaključak

Kvalitativno neujednačeni i tematski raznorodni, slobodnoručni crteži su značajno obogatili opuse srpskih arhitekata novijeg i savremenog doba. Sa istoriografskog stanovišta su veoma dragoceni jer produbljuju sliku o njihovim temeljnim interesovanjima, unutrašnjim dilemama i sistemima vrednosti, decenijama razvijanim i upotpunjavanim. Budući da većina autora u crtežima nije uspela da prevaziđe prikazivačku shematičnost, stavlajući naglasak na temu umesto na njen umetnički doživljaj, oni trajno svedoče o meri njihovog likovnog talenta, koliko i želji za iskazivanjem u alternativnim medijima. Mogu se posmatrati celovito kroz opštu razvojnu tipologiju, ali i kao upečatljivi izrazi individualnih autorskih nadahnuća.

LITERATURA

- Babić, Goran. *Tragom prošlosti: arhitektonsko i etnografsko istraživanje Šar planine u delu Zorana B. Petrovića i Božidara Petrovića*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2011.
- Babić, Goran i Nebojša Antešević. „Crteži graditeljskog i kulturnog naslijeđa otoka Hvara arhitekta Zorana B. Petrovića, 1963–1965.“ *Prostor* 54 (2017): 372–387.
- Богдановић, Богдан. „Повратак грифона. Цртачка хеуристичка игра по моделу Луиса Карола.“ *Градац* 41(1981): 5–12.
- Bogdanović, Bogdan. „Crtežom prema sintezi.“ u *Treći simpozijum o sintezi umetnosti*, Vrnjačka Banja: Kulturnopropagandni centar, 1978, (bez paginacije).
- Бојовић, Бранко (ур.). *Прича о нама. Споменица. Универзитет у Београду. Архитектонски факултет. Генерација 1958/1959*. Београд: Архитектонски факултет, 2003.
- Борисављевић, Милутин. *Златни пресек и други есеји* (прир. З. Маневић). Београд: Српска књижевна задруга, 1998.
- Ванушић, Данијела. *Константин Јовановић – архитекта великог формата*. Београд: Музеј града Београда, 2013.

- Вулетић, Надежда и Горан Бабић (ур.). *Сеошка и стара градска насеља у делу Зорана Б. Петровића*. Београд: Етнографски музеј, 1997.
- Gavrilović, Srđan i Marko Stojanović (ur.). *Arhitektura na marginama 2014: crteži arhitekata nastali na marginama u procesu projektovanja*. Београд: Дом архитеката, Колектив за интеграцију простора и архитектуру, Архитектура plus, 2014 (без пагинације).
- Glaser, Milton. *Drawing is Thinking*. New York: The Overlook Press, 2008.
- Дудић, Никола. „О цртежу Зорана Петровића.“ у Вулетић, Надежда и Бабић, Горан (ур.), *Сеошка и стара градска насеља у делу Зорана Б. Петровића*. Београд: Етнографски музеј, 1997: 183–185.
- Ђурђевић, Марина. *Петар и Бранко Крстић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, БИГЗ, 1996.
- Здравковић, Иван. „Архитекти научници.“ *Страница XIX* (1968): 281–285.
- Ignjatović, Aleksandar. *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906–1919*. Београд: Задужбина Andrejević, 2004.
- Јевтић, Х. Милорад. *Ведра страна медаље*. Београд: Алтера, 1995.
- Јовановић, Зоран. *Александар Дероко*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1991.
- Кадијевић, Александар. „Архитекти научници у новијој српској архитектури.“ *Флогистон 2* (1995): 131–139.
- Кадијевић, Александар. *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, БИГЗ, 1996.
- Kadijević, Aleksandar. *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*. Београд: S. Mašić i Музеј науке и технике – музеј архитектуре, 1998.
- Кадијевић, Александар. „Значај заоставштина архитеката за историографију српског градитељства и службу заштите.“ *Наслеђе III* (2001): 211–215.
- Клеут, Иван. „Скице и цртежи Константина Јовановића са путовања по Италији.“ *Гласник ДКС 31* (2007): 138–139.
- Ковач, Владимир. *Архитектонски цртеж у истраживачком раду Ђорђа Петровића. Период 1971–1989* (докторска дисертација). Београд: Архитектонски факултет, 2017.
- Kovenc Vujić (ur.). *Anamarija, 50 beogradskih arhitekata (rođenih posle 1945)*. Београд: Akademiska misao, 2002.
- Лазовић, Зоран и Мако Владимир (ур.). *170 личности за 170 година високошколске наставе у области архитектуре у Србији*. Београд: Архитектонски факултет, 2016.
- Maldini, Slobodan. *Enciklopedija arhitekture, tom I*. Београд: Slobodan Maldini, 2004.
- Маневић, Зоран. *Архитект Милан Злоковић*. Београд: Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, 1989.
- Маневић, Зоран (ред.). *Лексикон неимара*. Београд: Грађевинска књига, 2008.
- Маневић, Зоран и Гавриловић Срђан. *Александар Радојевић 1934, архитекта*. Београд: Музеј Асоцијације српских архитеката, 2016.
- Марковић, Р. Иван. *Архитекта Стеван Мућућ. ОПУС 40*, Београд: Досије студио, 2015.
- Milenković, Branislav. *Između dve arhitektonske GORE*. Београд: Епархијска радница за уметничко пројектовање и обликовање, 2010.
- Milenković, Branislav. *Dubrovnik 1950*. Београд: Епархијска радница за уметничко пројектовање и обликовање, 2014.

- Milenković, Branislav. *Žapisi: „Mesto vide mjesto“*. Beograd: Eparhijska radionica za umetničko projektovanje i oblikovanje, 2015.
- Митровић, Михајло. „Цртежи капија.“ *Архитектура и урбанизам* 3 (1996): 1, 10, 34, 40, 56, 70.
- Perović, Miloš R. i Spasoje Krunic. *Nikola Dobrović. Eseji, projekti, kritike*. Beograd: Arhitektonski fakultet, Muzej arhitekture, 1998.
- Петровић, Зоран. *Манастири Свете Горе*. Приштина: Универзитет у Приштини, 1994.
- Петровић, Зоран. *Чаршије и стара градска језгра Косова и Метохије*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996.
- Петровић, Зоран. *Трагајући за архитектуром*. Београд: Архитектонски факултет, 1981.
- Просен, Милан. *Архитекта Григорије Самојлов*. Београд: Музеј науке и технике, Галерија науке и технике САНУ, 2006.
- Радојевић, Александар. *Светозорске путне белешке – Хиландар*. Зборник ИМС, Београд 2003.
- Радојевић, Александар. *Ходочашће по Гори Атоској*. Зборник АГ факултета, Бањалука 2006.
- Radojević, Aleksandar. *Žapisi i crteži u prolazu*. Podgorica: Media system, 2009.
- Ракочевић, Милан (ур.). *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846–1971*. Београд: Архитектонски факултет, 1996.
- Ристић, Иван. „Богдан Богдановић: Уклети Неимар.“ у *Каталог изложбе у оквиру Београдске интернационалне недеље архитектуре* Београд: Музеј града Београда, 2011 (без пагинације).
- Smith Schank, Kendra. *Architects' Drawings*. Oxford; Routledge Architectural Press, 2005.
- Stevanović, Vladimir (ur. i prir.). *Dejan Eđimović: Dokumenta*. Beograd: Orion Art, 2017.
- Стојановић, Марко. *Докле смо стигли? Изложба скица и цртежа у архитектури*. Београд 2016.
- Ткачук, О. П., et al. *Архитектор Н. Краснов: известный и неизвестный. Акварели и фотографии*. Симферополь: Н.Оріанда, 2014.
- Тошева, Снежана. „Фонд архитектуре и градитељства Музеја науке и технике у Београду – полазиште за научно истраживање и заштиту градитељског наслеђа.“ *Гласник ДКС* 40, Београд 2016, 18–28.
- Трифунковић, Лазар. „Изложба на Архитектонском факултету.“ *Цртежи* 6 (1961): 3.
- Čing, Frensis D. K. *Vizuelni rečnik arhitekture*. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.

Aleksandar Kadijević
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**FREE DRAWING IN NEW AND CONTEMPORARY
SERBIAN ARCHITECTURE**

Summary:

Although it represents an authentic expression of creative fantasy and display skills, free architectural drawing is not timely recognized in Serbian art culture. For too long in the shadow of a more visible and more recognizable technical drawing, intended for collective utilitarian needs, it gained equal status only in the late fifties of the last century. From that time onwards, a number of prominent Serbian nonimars, with the design, construction and research of the architectural heritage, passionately presents free-hand drawings of various topics. Selected spontaneously or thoughtfully planned, they testify about an inexhaustible fund of authorial inspirations.

Key words:

free-hand drawing, art, architecture, Serbia, journal *Drawings*